

Χρηστοθήθειες και Χρηστομάθειες ως σχολικά εγχειρίδια: ηθική αγωγή, παιδαγωγικός κανόνας και εκπαιδευτική πρακτική στον ελληνόφωνο χώρο (18ος–20ός αι.)

Ευαγγελία Κανταρτζή

Διευθύντρια Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης
info@ekedisy.gr

► ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο εξετάζει τον ρόλο των Χρηστοθειών και Χρηστομαθειών στον ελληνόφωνο χώρο από τα μέσα του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, εστιάζοντας στη χρήση τους ως σχολικών εγχειριδίων ηθικής αγωγής και γλωσσικής παιδείας. Μέσα από την ανάλυση έντυπων και χειρόγραφων εκδόσεων αναδεικνύεται η λειτουργία τους ως ανθολογίων κειμένων της κλασικής και εκκλησιαστικής γραμματείας, με σαφή παιδαγωγικό και ιδεολογικό προσανατολισμό. Το άρθρο φωτίζει τη σχέση τους με τα Μαθηματάρια, αναδεικνύοντας τη συγκρότηση ενός κοινού εκπαιδευτικού κανόνα που συνέβαλε στη διαμόρφωση της σχολικής γνώσης και της κοινωνικής συμπεριφοράς των μαθητών. Τέλος, επισημαίνεται ο ρόλος των εγχειριδίων αυτών ως μηχανισμών κοινωνικοποίησης και κοινωνικού ελέγχου, ενταγμένων στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστορίας της εκπαίδευσης και της πολιτισμικής συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους.

Λέξεις-κλειδιά: Χρηστοθήθειες, Χρηστομάθειες, Σχολικά Εγχειρίδια, Ιστορία της Εκπαίδευσης, Ηθική Αγωγή.

► ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη των σχολικών εγχειριδίων αποτελεί βασικό άξονα της ιστορίας της εκπαίδευσης, καθώς μέσα από αυτά αποτυπώνονται οι παιδαγωγικές αντιλήψεις, οι ιδεολογικές προτεραιότητες και οι κοινωνικές αξίες κάθε ιστορικής περιόδου. Τα εγχειρίδια δεν λειτουργούν απλώς ως φορείς γνώσης, αλλά ως μηχανισμοί επιλογής, οργάνωσης και νομιμοποίησης της σχολικής ύλης, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διαμόρφωση της σχολικής εμπειρίας και της μαθητικής ταυτότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, οι Χρηστοθήθειες και οι Χρηστομάθειες κατέχουν ιδιαίτερη θέση στον ελληνόφωνο χώρο από τα μέσα του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Πρόκειται για εγχειρίδια με έντονο ηθικοπαιδαγωγικό χαρακτήρα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ευρέως τόσο στη σχολική όσο και στην εξωσχολική αγωγή των νέων. Μέσα από ανθολογημένα κείμενα της κλασικής αρχαιότητας, της πατερικής γραμματείας και της βυζαντινής παράδοσης, τα βιβλία αυτά στόχευαν στη διαμόρφωση προτύπων συμπεριφοράς, στη γλωσσική καλλιέργεια και στην καλλιέργεια ενός κοινά αποδεκτού ηθικού και πολιτισμικού πλαισίου.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει τον ρόλο των Χρηστοθειών και των Χρηστομαθειών ως σχολικών εγχειριδίων, εστιάζοντας στη λειτουργία τους ως φορέων ηθικής αγωγής και παιδαγωγικού κανόνα. Παράλληλα, εξετάζεται η σχέση τους με τα

Μαθηματάρια, τα χειρόγραφα εγχειρίδια που αποτέλεσαν τον κορμό της μέσης εκπαίδευσης κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους. Η κοινή επιλογή συγγραφέων, θεματικών και διδακτικών πρακτικών αναδεικνύει τη συγκρότηση ενός σταθερού εκπαιδευτικού corpus, το οποίο συνέβαλε στη διαμόρφωση της σχολικής γνώσης και της κοινωνικής αγωγής των μαθητών/τριών.

Η ανάλυση βασίζεται σε έντυπες και χειρόγραφες εκδόσεις Χρηστοθειών, Χρηστομαθειών οι οποίες υπάρχουν στις Συλλογές του Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης καθώς και στη σχετική βιβλιογραφία της ιστορίας της εκπαίδευσης. Στόχος του άρθρου είναι να αναδείξει όχι μόνο τη διδακτική και παιδαγωγική λειτουργία των εγχειριδίων αυτών, αλλά και τη σημασία τους ως μηχανισμών κοινωνικοποίησης και πολιτισμικής ένταξης, ενταγμένων στο ευρύτερο κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής τους.

► ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΛΟΓΙΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΧΡΗΣΤΟΜΑΘΕΙΩΝ

Με ηθικό περιεχόμενο και στόχο, το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα κυκλοφορούν οι πρώτες Χρηστομάθειες ή Χρηστοθήθειες οι οποίες απευθύνονται «εις ωφέλειαν της Κοινότητος του Γένους ημών» και προς «διακόσμησιν του ήθους των νέων» (όπ. αναφ. στο Γεωργίου, 2010: 46). Οι Χρηστομάθειες είναι από τα πρώτα κείμενα, που μαρτυρούν το βαθμιαίο ξεχώρισμα της ηθικής από τη θεολογία. Η έννοια της «Χρηστοθήειας» δεν είναι οριοθετημένη με ακρίβεια, αλλά γενικά με τον όρο αυτό υποδηλώνεται η καλή συμπεριφορά. Χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο «Χρηστομάθεια». Ο Δημαράς χρησιμοποιεί τον τίτλο για να δηλώσει όλα τα εγχειρίδια που στόχο έχουν να μάθουν στους νέους κανόνες καλής συμπεριφοράς. Με τον ίδιο τρόπο χρησιμοποιεί και η Βαϊκούση τον όρο «Χρηστοθήεια». Η Γιοβάννη προτείνει μια άλλη νοηματοδότηση: οι Χρηστομάθειες είναι ανθολόγια που περιλαμβάνουν κείμενα από την κλασική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα και αποσκοπούν στην ηθική μόρφωση των μαθητών/τριών, στην άσκησή τους στην αρχαία γλώσσα και στην ανάπτυξη του πατριωτικού αισθήματος, όπως προκύπτει από τα κείμενα που περιλαμβάνουν (Δημαράς, 1977; Βαϊκούση, 1986; Γιοβάννη, 2003).

Στην Ευρώπη χρησιμοποιούν τους όρους «Ανθολογία» και «Χρηστομάθεια» για να ονομάσουν τα σχολικά τους εγχειρίδια, κυρίως αυτά που περιλαμβάνουν κείμενα κλασικών συγγραφέων. Ο Gesner, διευθυντής του κλασικού γυμνασίου της Λειψίας, εκδίδει το 1731 το έργο *Chrestomathia Graeca, Sive Loci Illustres Ex Optimis Scriptoribus Dilecti, Notulis EtIndice* με εδάφια από Έλληνες κλασικούς στο πρωτότυπο, τα οποία έχουν πλαγιότιτλους με περίληψη ή δίδαγμα και λεξιλόγιο ερμηνευμένο στα λατινικά. Ο Gesner θεωρείται εισηγητής του όρου «Χρηστομάθεια» στην ιδιαίτερη χρήση του που περιλαμβάνει ανθολόγηση κειμένων από την κλασική αρχαιότητα, κατάλληλων για τη μέση εκπαίδευση (Αβδάλη, χ.χ.: 120). Με την ονομασία «Χρηστομάθεια» είναι γνωστά επίσης δύο έργα από τους πρώτους μεταχριστιανικούς χρόνους, ένα από τον Πρόκλο και ένα από τον Αλεξανδρινό Ελλάδιο. Το έργο του Πρόκλου είχε τίτλο *Χρηστομαθίας (sic) γραμματικής εκλογαί* και πραγματεύεται τα είδη της ποίησης και τους αρχαίους ποιητές. Το δεύτερο έργο ονομάζεται *Πραγματεία χρηστομαθειών* και περιλαμβάνει ερμηνεία λέξεων κατά στοιχείο. Και τα δύο έργα περιείχαν αποσπάσματα από τις πραγματείες στις οποίες αναφέρονταν, χρησίμευαν στη σχολική διδασκαλία και υπήρξαν τα πρότυπα για τη συγγραφή μεταγενέστερων βιβλίων από βυζαντινούς λογίους (Αβδάλη, χ.χ.: 126-127).

► ΟΙ ΧΡΗΣΤΟΘΕΙΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΟ ΧΩΡΟ (18ΟΣ-ΑΡΧΕΣ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ)

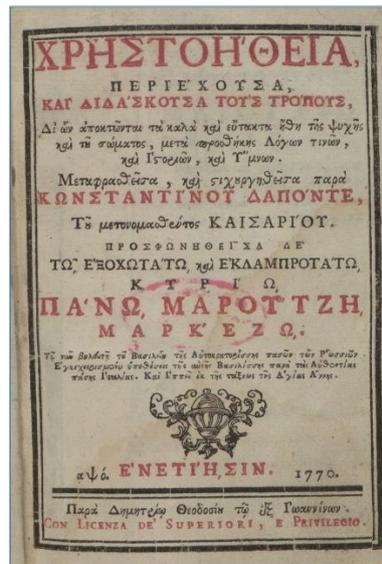
Οι Χρηστομάθειες αποτελούν τα βασικά διδακτικά βιβλία και του Ελληνικού Σχολείου και του Γυμνασίου. Αρχικά ήταν πολύ σύντομες, όπως το αυτοτελές κείμενο της *Χρηστοθήθειας* του Αντωνίου Βυζαντίου που ήταν 23 σελίδες. Κατόπιν οι Χρηστομάθειες εμπλουτίστηκαν με διάφορα μεταφρασμένα κείμενα ηθικοπλαστικού περιεχομένου και κείμενα από την αρχαιότητα-μύθους, διηγήσεις, ποιήματα ή αποσπάσματα μεγαλύτερων έργων... Μάλιστα, στις αρχές του 19ου αιώνα εμφανίζονται Χρηστομάθειες που περιλαμβάνουν στο πρώτο μέρος Μύθους του Αισώπου και άλλους αρχαίους μύθους. Τα κείμενα αυτά απέβλεπαν σε παιδαγωγικούς σκοπούς, καθώς με αυτά διδάσκονταν οι νέοι τρόπους συμπεριφοράς μέσα και έξω από το σχολείο, τη σημασία της ευταξίας και της πειθαρχίας, τα καθήκοντα προς τον Θεό, τους γονείς και τους μεγαλύτερους κ.λπ. Κάθε Χρηστομάθεια εκτός από τον αυστηρό καθορισμό των καθηκόντων και των υποχρεώσεων των παιδιών περιλαμβάνει κείμενα από ορισμένους συγγραφείς της αρχαιότητας και της βυζαντινής εποχής και απαραίτητα εκκλησιαστικούς ύμνους, προσευχές και παραινετικά δίστιχα. Γενικά, ο στόχος των βιβλίων αυτών φαίνεται να είναι η άσκηση κοινωνικού ελέγχου, εφόσον η εκμάθηση των κανόνων συμπεριφοράς που προτείνουν δίνει τη δυνατότητα πρόσβασης σε μια ανώτερη κοινωνική τάξη και ταυτόχρονα αποτελεί σημείο διάκρισης από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. (Βαϊκούση, 1986: 295; Παπαχρήστου, 2002: 240; Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, 2015: 83; Δημοπούλου, 2016: 517).

Συχνά μεταφράζονται χρηστομάθειες και γίνεται προσαρμογή τους, όπως δηλώνεται και στο εξώφυλλο: «τω κάλλει του ελληνικού χαρακτήρος», γίνεται δηλαδή προσαρμογή στα ήθη και τις αρχές των Ελλήνων: «Συντομωτάτη συλλογή διαφόρων ιστοριών και μυθολογικών αντικειμένων προς διατριβήν των νέων, ερανισθείσα εκ της του Γέδικε χρηστομαθείας και μεταφρασθείσα και επαυξηθείσα υπό Μιχαήλ Γεωργίου» (όπ. αναφ στο Γεωργίου, 2010: 39).

► Η ΧΡΗΣΤΟΘΕΙΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΑΠΟΝΤΕ ΚΑΙ ΟΙ ΛΟΓΙΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Η *Χρηστοθήθεια* του Κωνσταντίνου Δαπόντε τοποθετείται στις αρχές του νεοελληνικού διαφωτισμού, όπου κυριαρχούν τα κοσμικά ενδιαφέροντα, ενώ παραμερίζονται οι ασκητικές προτεραιότητες (Γεωργίου, 2010: 39-42). Η Χρηστοθήθεια αυτή είναι μετάφραση του έργου του G. DellaCasa του 1558, σε έμμετρη μορφή, βασιζόμενο και αυτό σε γραμμένο στα λατινικά έργο του «Εράσμου του Ρότερδαμ» για την άρχουσα τάξη της Αναγέννησης. Το έργο του Δαπόντε που είχε γνωρίσει σημαντική χειρόγραφη διάδοση μεταφράζεται από τα λατινικά γύρω στα 1720 στην Κωνσταντινούπολη από τον Αντώνιο Βυζάντιο, δάσκαλο της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης, και τυπώνεται στη Βενετία το 1780. Η έκδοση αυτή του 1780 ενσωματώνεται σε διάφορα βιβλία, όπως στον πρώτο τόμο της *Εγκυκλοπαιδείας* του Πατούσα μαζί με το *Βίος και Μύθοι Αισώπου του Φρυγός*. Είχαν ακόμη κυκλοφορήσει στη Βενετία και έμμετρες μεταφράσεις της σε απλή γλώσσα από τον Καισάριο Δαπόντε το 1770 και από τον Σεραφείμ τον Πισσίδειο το 1782. Ακόμα κυκλοφόρησαν και караμανλήδικες εκδόσεις της¹ (Ηλιού, 1997).

¹Τα караμανλήδικα είναι γραφή της τουρκικής γλώσσας με ελληνικούς χαρακτήρες (αντί των αραβικών) και τα χρησιμοποιούσαν τουρκόφωνοι ορθόδοξοι χριστιανοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κυρίως στις

Εικόνα 1. [G. della Casa]. Χρηστοθήθεια... Μεταφρασθεῖσα καὶ στιχουργηθεῖσα παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε..., Βενετία, Δημήτριος Θεοδοσίου, 1770. Πηγή: Ωνάσιος Βιβλιοθήκη

Την έκδοση της *Χρηστοθήθειας* ακολουθούν πολυάριθμες εκδόσεις με παρόμοιο περιεχόμενο. Από τις πιο σημαντικές και με πολλές εκδόσεις είναι η *Χρηστοθήθεια* του Αντωνίου Βυζαντίου, η οποία –αφού κυκλοφόρησε χειρόγραφη για αρκετές δεκαετίες– εκδόθηκε στη Βενετία το 1780 και χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο. Μέχρι το 1820 κυκλοφορούν επανειλημμένα από τον Νικόλαο Γλυκύ σε ένα ενιαίο βιβλίο *Ο βίος και οι μύθοι του Αισώπου*, η *Χρηστομάθεια* του Βυζαντίου και οι *Χαρακτήρες* του Θεόφραστου, γεγονός που σηματοδοτεί τη συγγένεια αυτών των κειμένων αλλά και τον κοινό ιδεολογικό τους προσανατολισμό. Και ενώ η *Χρηστομάθεια* του Βυζαντίου είχε κυκλοφορήσει με στόχο τους νέους της άρχουσας τάξης, η μεγάλη κυκλοφορία και απήχηση που είχε δείχνει ότι εξυπηρετούσε ένα ευρύτερο κοινό, κυρίως από την ανερχόμενη αστική τάξη που διεκδικούσε κοινωνική άνοδο (Αβδάλη, χ.χ.: 276· Μακρυγιάννη, 1986: 45· Αναγνωστόπουλος, 1994: 163· Φραγκίσκος, 2001: 300· Γεωργίου, 2010: 46· Δημοπούλου, 2016).

- Κ. Δαπόντες (1770). *Χρηστοθήθεια: Περιέχουσα και διδάσκουσα τους τρόπους, δι' ὧν αποκτώνται τα καλά και εὐτακτα ἤθη της ψυχῆς και του σώματος, μετά προσθήκης λόγων τινῶν, και ιστοριῶν και ὕμνων. Μεταφρασθεῖσα, και στιχουργηθεῖσα παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε, του μετονομασθέντος Καισαρίου. Προσφωνηθεῖσα δε τῷ εξοχωτάτῳ και εκλαμπροτάτῳ, κυρίῳ Πάνῳ Μαροῦτζῆ Μαρκέζῳ. Ενετίησιν: Παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.*
- Α. Βυζάντιος (1788). *Χρηστοθήθεια προς διακόσμησιν ἠθῶν των Νέων πάνυ λυσιτελής. Εκ της λατινίδος μεν ποτε εις απλήν μετενεχθεῖσα φράσιν, κοσμηθεῖσα δε τῷ κάλλει του ελληνικού χαρακτήρος και εν τινι προσαιξηθεία χάριν των σπουδαίων υπό του ελλογιμωτάτου, και εν σπουδαίοις ἀρίστου Κυρίου Αντωνίου του Βυζαντίου. Ενετίησιν: Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.*

ανατολικές επαρχίες της Μικράς Ασίας –οι οποίοι αποκαλούνταν Καραμανλήδες, εξ ου και η ονομασία αυτής της διαλέκτου και γραφής– αλλά και σε ορισμένες άλλες περιοχές.

- Α. Βυζάντιος (1802, 1803, 1807). *Χρηστοθήθεια προς διακόσμησιν ηθών των νέων πάνυ λυσιτελής. Εκ της λατινίδος μεν ποτε εις απλήν μετενεχθείσα φράσιν, κοσμηθείσα δε τω κάλλει του ελληνικού χαρακτήρος και εν τινι προσαυξηθεία χάριν των σπουδαίων υπό του ελλογιμωτάτου, και εν σπουδαίοις αρίστου Κυρίου Αντωνίου του Βυζαντίου. Ήδη τρίτον ακριβώς διορθωθείσα τύποις εξεδόθη. Ενετίησιν. αωβ΄. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. Con Licenza de Superiori².*

Το 1837 με δαπάνη του Βασιλικού Βιβλιοπωλείου τυπώνεται στο Βασιλικό Τυπογραφείο η *Χρηστομάθεια* του Θ. Φαρμακίδη σε πέντε τόμους. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας στον πρόλογό του, η Γραμματεία της Επικρατείας τού ανέθεσε να συγγράψει τρίτομη *Χρηστομάθεια* (Γιοβάννη, 2003). Η *Χρηστομάθεια* του Θ. Φαρμακίδη γνώρισε εκδοτική επιτυχία και πολλές επανεκδόσεις τα επόμενα χρόνια (Γιοβάννη, 2003).

Από το 1844 ως διδακτικό βιβλίο για το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών στο Ελληνικό Σχολείο και στο Γυμνάσιο χρησιμοποιείται και η *Ελληνική Χρηστομάθεια* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή. Εκδόθηκε από τον Ανδρέα Κορομηλά, ο οποίος στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης αναφέρει ότι το βιβλίο αυτό καλύπτει το κενό που υπήρχε μέχρι τότε και ταυτόχρονα επαινεί τον συγγραφέα για τη μόρφωσή του. Εκείνη τη χρονιά η *Χρηστομάθεια* του Ραγκαβή χρησιμοποιήθηκε παράλληλα με αυτήν του Θ. Φαρμακίδη (5 τόμοι), την οποία χρησιμοποιούσαν ήδη από το 1837. Στην πορεία γίνονται διάφορες επανεκτυπώσεις³. Παράλληλα, η *Χρηστομάθεια* αυτή εκδίδεται και στην Κωνσταντινούπολη από τον Ι. Λαζαρίδη.

Όλες οι εκδόσεις της *Χρηστομάθειας* του Ραγκαβή είχαν την έγκριση του αρμόδιου Υπουργείου και από το 1847 και εξής εκδίδονταν πανομοιότυπα. Όλοι οι τόμοι της *Χρηστομάθειας* είναι πολυσέλιδοι και κανένας δεν περιλαμβάνει εικονογράφηση (Δημοπούλου, 2016: 512-523).

Πολλές από τις *Χρηστομάθειες* χρησιμοποιήθηκαν ως σχολικά εγχειρίδια. Σύμφωνα με τη Βαϊκούση (1986), χρησιμοποιήθηκαν οι εξής:

- Δ. Δάρβαρις (1791, 1802⁴, 1839).) *Χειραγωγία εις την καλοκαγαθίαν, ήτοι εγχειρίδιον ηθικόν προς διακόσμησιν των ηθών των νέων και εκπλήρωσιν των καθηκόντων πάνυ λυσιτελής εις χρήσιν των κοινών σχολείων του Γένους, Εν Βιέννη της Αουστρίας.* Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδόνη.
- Δ. Πύρρος (1810). *Χειραγωγία των παιδων, επιστασία Σπ. Βλαντή.* Ενετίησι.

² Ο Γλυκός αριθμεί ως «πρώτες» και τις πέντε πρώτες αυτόνομες εκδόσεις του βιβλίου (1780, 1783, 1788, 1792 και 1794) και ως «δεύτερη» την έκδοση του 1800. Το 1800 η *Χρηστοθήθεια* είχε εκδοθεί και από την τυπογραφία του Θεοδοσίου, ο οποίος αριθμεί ως «δεύτερη» και την έκδοση του 1803. Ως «τρίτη» αριθμεί ο Γλυκός και την έκδοση του 1805.

³ Το 1845 η *Χρηστομάθεια* του Ραγκαβή εκδίδεται για δεύτερη φορά πάλι σε τρεις τόμους, ενώ από το 1844 και εξής η *Χρηστομάθεια* του Θ. Φαρμακίδη έπαυσε να κυκλοφορεί στην αγορά. Το 1846 η *Χρηστομάθεια* του Ραγκαβή κυκλοφορεί σε τρίτη έκδοση με προσθήκες, ώστε να αποτελείται από πέντε τόμους αντί για τρεις. Στην τέταρτη έκδοση του 1851 επαναφέρεται η διαίρεση σε τρεις τόμους, αλλά τώρα προστίθεται και δεύτερος συλλογέας, ο Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος. Το 1852 εκδίδεται η πεντάτομη πλέον *Χρηστομάθεια* των Σ. Δ. Βυζαντίου και Α. Ρ. Ραγκαβή. Από το 1853 έως το 1863 σταματάνε οι επανεκδόσεις στον ελληνικό χώρο. Όμοια είναι και η έκτη έκδοση (ο πρώτος τόμος εκδίδεται το 1863 και οι υπόλοιποι τέσσερις το 1864). Επανεκτυπώσεις της έκτης έκδοσης γίνονται μέχρι και το 1883 (Γιοβάννη, 2003).

⁴ Για το 1802 υπάρχουν δύο εκδόσεις του τίτλου (Ντελόπουλος, 1995: 61, λήμμα 5).

- Δ. Πύρρος (1813, 1819, 1829). *Χειραγωγή των παιδων ήτοι Πραγματεία Στοιχειώδης περί χρεών του Ανθρώπου, περί Χρηστοθηείας μετά τινων ηθικών μύθων, και τινων διαλόγων, εν η προεσετέθη και μία σύντομος επιτομή της γενικής ιστορίας, και εν συντόμω οι βίοι των ηρώων της Ελλάδος, συνερανοσθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων. Δαπάνη του ευγενεστάτου κυρίου Μανουήλ Μαλέα του Ευπατριδούς Χίου. Χάριν των Κοινών σχολείων της Ελλάδος. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της τυπογραφίας Ιω. Βαρθ. Σβεκίου Πρώην Βενδώτου.*
- Θ. Φαρμακίδης (1815, 1818). *Χρηστομάθεια. Στοιχεία της ελληνικής γλώσσης εις χρήσιν των Σχολείων της Ελλάδος. Τόμος Δεύτερος.* Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας του Ιωαν. Βαρθ. Τσβεκίου.
- Δ. Πύρρος (1816). *Χειραγωγή των Παίδων ήτοι Πραγματεία στοιχειώδης περί χρεών του ανθρώπου, περί Χρηστοθηείας μετά τινων ηθικών μύθων, και τινων διαλόγων, εν η προεσετέθη και μία σύντομος επιτομή της γενικής ιστορίας, και εν συντόμω οι βίοι των ηρώων της Ελλάδος, συνερανοσθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων. Δαπάνη του ευγενεστάτου κυρίου Μανουήλ Μαλέα του Ευπατριδούς Χίου. Χάριν των Κοινών σχολείων της Ελλάδος. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της τυπογραφίας Ιω. Βαρθ. Σβεκίου Πρώην Βενδώτου.*
- Θ. Φαρμακίδης (1818). *Χρηστομάθεια. Στοιχεία της ελληνικής γλώσσης εις χρήσιν των Σχολείων της Ελλάδος. Τόμος Τρίτος.* Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας του Ιωαν. Βαρθ. Τσβεκίου.
- Θ. Φαρμακίδης (1818). *Χρηστομάθεια. Στοιχεία της ελληνικής γλώσσης εις χρήσιν των Σχολείων της Ελλάδος. Τόμος Τέταρτος.* Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας του Ιωαν. Βαρθ. Τσβεκίου.
- Δ. Δάρβαρις (1820). *Χρηστομάθεια απλοελληνική εις χρήσιν της νεολαίας του Γένους συλλεχθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως και εκδοθείσα δαπάνη Ιωάννου και Μάρκου Δαρβάρεων εκ της κατά την Μακεδονίαν κωμοπόλεως Κλεισούρας υπό το όνομα των Πεντάδων γνωριζομένην.* Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τω τυπογραφείων του Δημητρίου Δαβιδοβίκη.
- Δ. Πύρρος (1829). *Χρηστοθήθεια Παιδική και Ηθική του ανθρώπου παρά Διονυσίου Πύρρου.* Έκδοσις Τρίτη. Ναύπλιον: Εν τη τυπογραφία Τόμπρα Ιωαννίδου Αθανασιάδου.
- Ι. Κοκκώνης (1838). *Παιδική Βιβλιοθήκη Χρηστοθηείας Μαθήματα.* Αθήνα.
- Σ. Δ. Βυζάντιος & Α. Ρ. Ραγκαβής (1848). *Ελληνική Χρηστομάθεια ή Συλλογή Τεμαχίων εκ των Δοκιμωτέρων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών προς χρήσιν των απανταχού Ελληνικών. Σχολείων, Τόμος Δεύτερος.* Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Οδός Ερμού Αρ. 213.
- Σ. Δ. Βυζάντιος & Α. Ρ. Ραγκαβής (1851). *Ελληνική Χρηστομάθεια Ή Συλλογή Τεμαχίων εκ των δοκιμωτέρων Ελλήν. Πεζογράφων και Ποιητών. Μετά σχολίων γραμματικών, ιστορικών και γεωγραφικών, και μετ' επιτόμων φιλολογικών και κριτικών εκθέσεων, Διηρημένη εις τόμους τρεις. Προς χρήσιν των απανταχού Ελληνικών Σχολείων. Έκδοσις Τετάρτη Στερεότυπος. Κατά το εν τρίτον επαυξηθείσα και μετά πλείστης επιμελείας διορθωθείσα. Υπό Σ. Δ. Βυζαντίου και Α. Ρ. Ραγκαβή. Κατ' έγκρισιν του επί των Εκκλησ. Και Δημ. Εκπαιδύσεως Υπουργείου. Τόμος Δεύτερος. Τιμάται Δρ. 2. (Εν Αθήναις Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά. Κατά την οδόν του Ερμού. Αρ. 215).*
- Σ. Δ. Βυζάντιος & Α. Ρ. Ραγκαβής (1852). *Ελληνική Χρηστομάθεια Ή Συλλογή Τεμαχίων εκ των δοκιμωτέρων Ελλήν. Πεζογράφων και Ποιητών. Μετά σχολίων γραμματικών, ιστορικών και γεωγραφικών, και μετ' επιτόμων φιλολογικών και*

κριτικών εκθέσεων, Διηρημένη εις τόμους πέντε. Έκδοσις Πέμπτη Στερεότυπος. Κατά το εν τρίτον επαυξηθείσα και μετά πλείστης επιμελείας διορθωθείσα. Υπό Σ. Δ. Βυζαντίου και Α. Ρ. Ραγκαβή. Κατ' έγκρισιν της επί των Διδακτικών Βιβλίων Επιτροπής. Τόμος Δεύτερος (Εν Αθήναις, Δαπάναις Ανδρέου Κορομηλά).

- Σ. Δ. Βυζάντιος & Α.Ρ. Ραγκαβής (1852). *Ελληνική Χρηστομάθεια, εκ των Δοκιμωτέρων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών προς χρήσιν των απανταχού Ελλην. Σχολείων και Γυμνασίων, Τόμος Τρίτος*. Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Κατά την οδόν του Ερμού Αριθ. 215.
- Σ. Δ. Βυζάντιος & Α.Ρ. Ραγκαβής (1864). *Ελληνική Χρηστομάθεια, εκ των δοκιμωτέρων Ελλήνων. Πεζογράφων και Ποιητών, τόμος Δεύτερος*. Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας των τέκνων Ανδρ. Κορομηλά, Οδός Ερμού, Πλατεία Συντάγματος, Αρ.1.
- Σ. Δ. Βυζάντιος & Α.Ρ. Ραγκαβής (1891). *Ελληνική Χρηστομάθεια εκ των δοκιμωτέρων πεζογράφων και ποιητών προς χρήσιν των απανταχού ελληνικών σχολείων και γυμνασίων. Τόμος Πρώτος*. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου.

► ΧΡΗΣΤΟΜΑΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΑ

Να σημειωθεί ότι οι ίδιοι συγγραφείς που ανθολογούνται από την ελληνική και εκκλησιαστική γραμματεία στις Χρηστοθήθειες βρίσκονται και στα Μαθηματάρια (Κάτων, Φωκυλίδης, Πυθαγόρας, Πλούταρχος, Ισοκράτης, Λουκιανός, Ξενοφών, Γρηγόριος Θεολόγος). Τα Μαθηματάρια είναι χειρόγραφα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται αυτήν την περίοδο, κυρίως στη μέση βαθμίδα. Τα σχολικά αυτά βιβλία αντιπροσωπεύουν το σπουδαιότερο τμήμα της εκπαίδευσης της εποχής της τουρκοκρατίας, εφόσον τα «ελληνικά μαθήματα», δηλαδή η διδασκαλία αρχαίων ελληνικών και χριστιανικών κειμένων, αποτελούσαν τον κορμό της εκπαίδευσης. Τα Μαθηματάρια περιέχουν ποικίλα κείμενα της κλασικής αρχαιότητας και της χριστιανικής γραμματείας, από τον Όμηρο μέχρι τους Πατέρες της Εκκλησίας και την εκκλησιαστική υμνογραφία, τα οποία από το 1710 χάρη στην έκδοση της *Εγκυκλοπαιδείας* του Ι. Πατούσα εμπλουτίστηκαν ακόμη περισσότερο. Σκοπός των Μαθηματαρίων ήταν να εξυπηρετείται η ανάγκη της διδασκαλίας των αρχαίων κειμένων και ταυτόχρονα της εξήγησης ή και της ερμηνείας τους είτε με την "ψυχαγωγική μέθοδο δηλ. με την εξήγηση της αρχαίας λέξης με τα συνώνυμά της είτε μονολεκτικά (παράφραση, πλατύτερη ερμηνεία) (Βαϊκούση, 1986: 287-299; Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, 1989:314-322; Αναγνωστόπουλος, 2001α: 28; Καραντζόλα, Τζιβάρα, & Παπαϊωάννου, 2015; Κόλτσιου-Νικήτα, 2022).

► ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΧΡΗΣΤΟΘΕΙΩΝ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΟΜΑΘΕΙΩΝ

Οι Χρηστοθήθειες και οι Χρηστομάθειες αποτέλεσαν βασικά εργαλεία της σχολικής και εξωσχολικής αγωγής στον ελληνόφωνο κόσμο από τον 18ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα, λειτουργώντας όχι μόνο ως εγχειρίδια γλωσσικής και φιλολογικής παιδείας αλλά και ως μέσα συστηματικής ηθικής διαπαιδαγώγησης. Η παιδαγωγική τους στόχευση δεν περιοριζόταν στη μετάδοση γνώσεων, αλλά επεκτεινόταν στη διαμόρφωση συμπεριφορών, στάσεων και αξιακών προτύπων, τα οποία κρίνονταν απαραίτητα για την κοινωνική ένταξη των νέων.

Μέσα από την επιλογή και ανθολόγηση κειμένων της κλασικής και εκκλησιαστικής γραμματείας συγκροτήθηκε ένας κοινός παιδαγωγικός και ιδεολογικός κανόνας, ο οποίος όριζε τι θεωρούνταν αποδεκτή γνώση, ορθή συμπεριφορά και ηθικό πρότυπο. Οι συγγραφείς που ανθολογούνταν, τα θέματα που προβάλλονταν και οι διδακτικές πρακτικές που προτεινόταν δεν ήταν ουδέτερες επιλογές, αλλά αντανakλούσαν συγκεκριμένες κοινωνικές και ιδεολογικές προτεραιότητες. Η έμφαση στην υπακοή, την ευταξία, τον σεβασμό προς την ιεραρχία, την οικογένεια και τη θρησκεία συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός πλαισίου κοινωνικής κανονικότητας, το οποίο οι μαθητές καλούνταν να εσωτερικεύσουν.

Παράλληλα, οι Χρηστοθήθειες και οι Χρηστομάθειες λειτούργησαν ως μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου, καθώς η γνώση και η εφαρμογή των κανόνων συμπεριφοράς που προωθούσαν συνδέθηκαν άμεσα με την κοινωνική αναγνώριση και την προοπτική κοινωνικής ανέλιξης. Η κατοχή της «ορθής» γλώσσας, των «καλών τρόπων» και της ηθικής αγωγής που προέβιλλαν τα εγχειρίδια αυτά αποτελούσε στοιχείο διάκρισης και διαφοροποίησης από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της συγκρότησης και ενίσχυσης της ανερχόμενης αστικής τάξης.

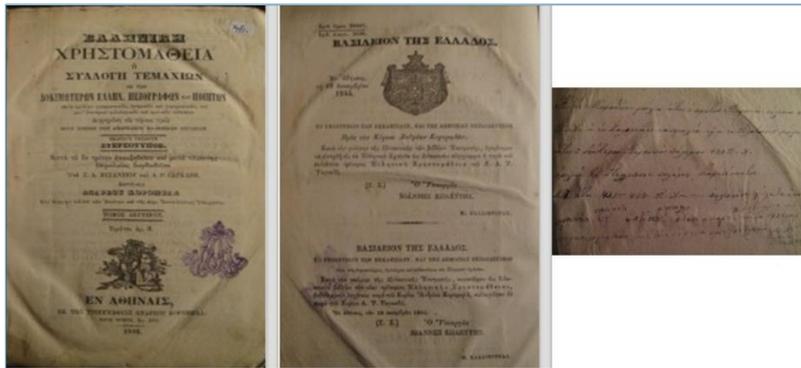
Στο πλαίσιο αυτό, τα συγκεκριμένα εγχειρίδια μπορούν να ιδωθούν ως φορείς πολιτισμικής κανονιστικότητας, οι οποίοι συνέβαλαν στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων και στη μετάδοση ενός ενοποιημένου ηθικού και πολιτισμικού προτύπου. Η μακρόχρονη χρήση τους στη σχολική πράξη και η ευρεία διάδοσή τους τόσο εντός όσο και εκτός σχολείου καταδεικνύουν τη σημασία τους όχι μόνο ως εκπαιδευτικών εργαλείων, αλλά και ως βασικών μέσων κοινωνικοποίησης και ιδεολογικής διαμόρφωσης στον ελληνόφωνο κόσμο της προνεωτερικής και πρώιμης νεωτερικής περιόδου.

Η προσέγγιση αυτή συνάδει με τη σύγχρονη έρευνα γύρω από τα σχολικά εγχειρίδια, η οποία τα αντιμετωπίζει ως πολιτισμικά και ιδεολογικά προϊόντα και όχι ως ουδέτερα μέσα μετάδοσης γνώσης. Σύμφωνα με τη σχετική ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, τα σχολικά βιβλία λειτουργούν ως φορείς αξιών, κοινωνικών κανόνων και προτύπων συμπεριφοράς, συμβάλλοντας ενεργά στη διαδικασία κοινωνικοποίησης και στη συγκρότηση της σχολικής γνώσης και του παιδαγωγικού κανόνα (Αναγνωστόπουλος, 2001; Apple, 2004; Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, 2015; Δημοπούλου, 2016; Κόλτσιου-Νικήτα, 2022).

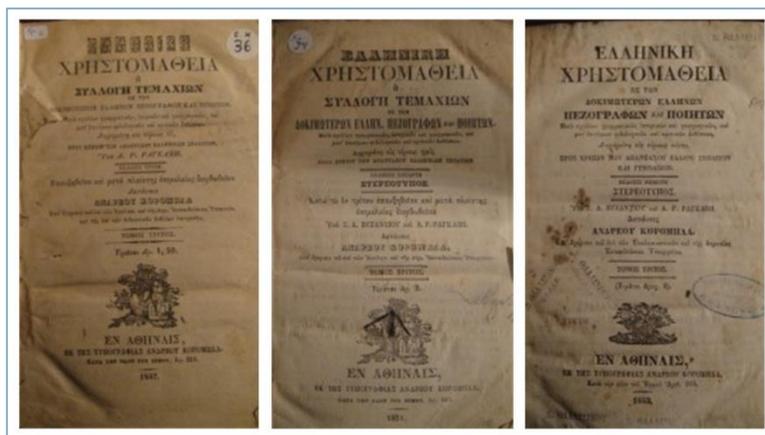
► ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη αναδεικνύει τη στενή σχέση των Χρηστομαθειών με τα Μαθηματάρια, τα οποία συνιστούσαν τον κορμό της μέσης εκπαίδευσης κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους. Και στις δύο κατηγορίες εγχειριδίων παρατηρείται η κοινή επιλογή συγγραφέων και κειμένων, γεγονός που υποδηλώνει τη συγκρότηση ενός σταθερού εκπαιδευτικού corpus με σαφή παιδαγωγικό, ηθικό και κοινωνικό προσανατολισμό.

Παράλληλα, οι Χρηστοθήθειες και οι Χρηστομάθειες λειτούργησαν ως μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου και πολιτισμικής ένταξης. Η γνώση και εσωτερίκευση των κανόνων συμπεριφοράς που προωθούσαν συνδέθηκε με τη δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης και τη διάκριση ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της ανερχόμενης αστικής τάξης. Η ευρεία διάδοσή τους και η μακρόχρονη χρήση τους ως σχολικά εγχειρίδια καταδεικνύουν τη σημασία τους στη διαμόρφωση της νεοελληνικής εκπαιδευτικής και πολιτισμικής ταυτότητας.

Εικόνα 2. Σ. Δ. Βυζάντιος & Α. Ρ. Ραγκαβής (1848). Ελληνική Χρηστομάθεια ή Συλλογή Τεμαχίων εκ των Δοκιμωτέρων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών προς χρήσιν των απανταχού Ελληνικών. Σχολείων, Τόμος Δεύτερος. Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Οδός Ερμού Α.
Εξώφυλλο, εσωτερική σελίδα με την εγκριτική απόφαση και πίσω σελίδα με σημειώσεις μαθήματος για τη μάχη του Μαραθώνα.
Πηγή: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

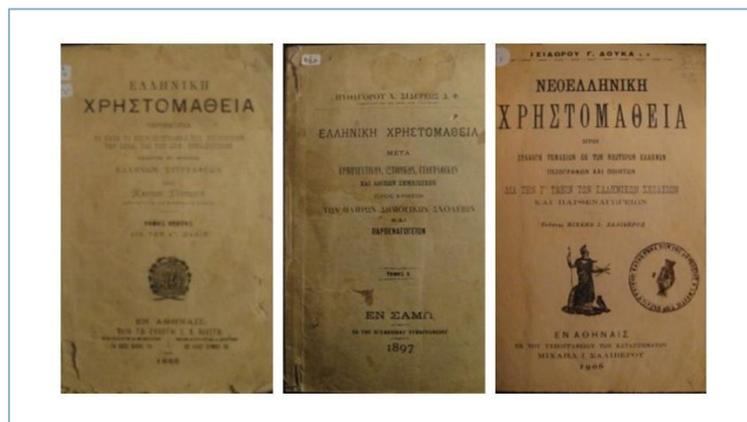

Εικόνα 3. Αριστερά: Α. Ρ. Ραγκαβής (1847). Ελληνική Χρηστομάθεια ή Συλλογή Τεμαχίων εκ των Δοκιμωτέρων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών. Τόμος Τρίτος, Έκδοσις Τρίτη. Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά Κατά την οδόν του Ερμού, Αρ. 215.
Στο μέσο: Σ. Δ. Βυζάντιος & Α. Ρ. Ραγκαβής (1851). Ελληνική Χρηστομάθεια ή Συλλογή Τεμαχίων εκ των δοκιμωτέρων Ελλην. Πεζογράφων και Ποιητών. Έκδοσις Τέταρτη Στερεότυπος, τόμος Γ'. Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Κατά την οδόν του Ερμού, Αρ. 213.
Δεξιά: Σ. Δ. Βυζάντιος & Α. Ρ. Ραγκαβής (1852). Ελληνική Χρηστομάθεια, εκ των Δοκιμωτέρων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών προς χρήσιν των απανταχού Ελλην. Σχολείων και Γυμνασίων, Τόμος Τρίτος. Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Κατά την οδόν του Ερμού Αρ. 215.
Πηγή: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

Εικόνα 4. Αριστερά: Α. Σακελλαρίου (1873). Ελληνική Χρηστομάθεια εκ των δοκιμωτέρων Ελλήνων Πεζογράφων προς χρήση των Ελληνικών Σχολείων κατά το πρόγραμμα του Υπουργείου της Παιδείας, Τόμος Δεύτερος Αθήνησι: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.

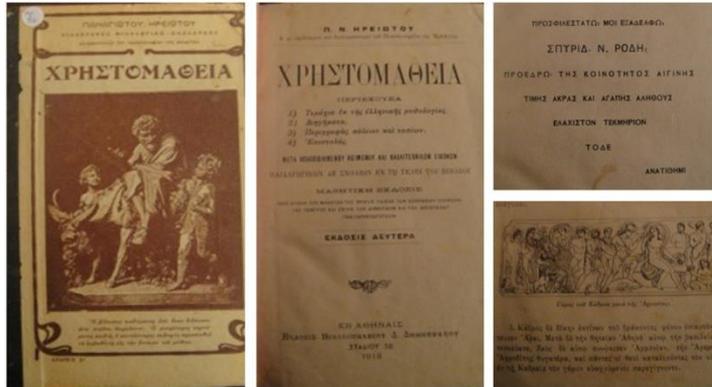
Μέση: Α. Οικονομίδης (1880). Ελληνική Χρηστομάθεια προς χρήση των εν τοις Ελληνικοίς Σχολείοις και Παρθεναγωγείοις Μαθητευομένων Συναρμολογηθείσα εκ των Δοκιμωτέρων Αρχαίων Λογογράφων. Εκδίδεται μετά πλείστων ερμηνευτικών, κριτικών και πραγματικών σημειώσεων. Εισ τόμους τρεις, Τόμος Α΄. Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Α Κορομηλά (Οδός Τσινάρ Αριθμός 11). Δεξιά: Α. Αντωνιάδης (1882). Ελληνική Χρηστομάθεια μετά Κριτικών, Ερμηνευτικών, Ιστορικών και Γεωγραφικών Σχολίων έτι δε Λεξιλογίου των κύριων Ονομάτων και των Δυσκολωτέρων Λέξεων Συμφώνως τοις υπό του Υπουργείου της Εκπαίδευσως Διατεταγμένοις προς χρήση των Ελληνικών Σχολείων Τόμος Δεύτερος. Εν Αθήναις: Παρά τω Εκδότη Κ. Αντωνιάδη Τυπογραφείον Βιβλιοπωλείον.
Πηγή: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

Εικόνα 5. Αριστερά: Χ. Πούλιος (1885). Ελληνική Χρηστομάθεια περιέχουσα τα κατά το νέον πρόγραμμα του Υπουργείου των Εκκλ. και της Δημ. Εκπαίδευσως διδακτέα εξ αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων. Τόμος διά την Α΄ τάξιν, Εν Αθήναις: Παρά τω εκδότη Σ. Κ. Βλαστώ Τυπογραφείον Βιβλίο.

Μέση: Π. Σιδέρης (1897). Ελληνική Χρηστομάθεια μετά ερμηνευτικών, ιστορικών, γεωγραφικών και λοιπών σημειώσεων προς χρήση των πλήρων δημοτικών σχολείων και παρθεναγωγείων, Τόμος Α. Εν Σάμω: Εκ του Ηγεμονικού Τυπογραφείου Δεξιά: Ι. Δούκας (1906). Νεοελληνική Χρηστομάθεια ήτοι Συλλογή Τεμαχίων εκ των Νεωτέρων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών διά την Γ΄ τάξιν των Ελληνικών

**Σχολείων και Παρθεναγωγείων. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Μιχαήλ Ι. Σαλίβερου.
Πηγή: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης**

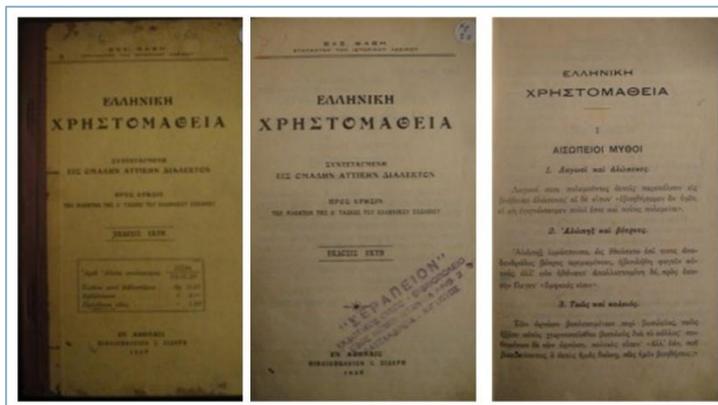

Εικόνα 6. Π. Ηρειώτης (1915). Χρηστομάθεια (στο εσωτερικό γράφει προς χρήση των μαθητών της πρώτης τάξεως των Ελληνικών Σχολείων και της Πέμπτης και της Έκτης των δημοτικών και της αντιστοίχου των Παρθεναγωγείων) Εκδ. 2α. Εν Αθήναις: Έκδοσις Βιβλιοπωλείο.

Εξώφυλλο, εσωτερικές και εσωτερικές σελίδες. Λεπτομέρεια από εσωτερική σελίδα με γκραβούρα.

Το βιβλίο περιέχει πολλές γκραβούρες, ασυνήθιστο για την εποχή και το είδος του βιβλίου.

Πηγή: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

Εικόνα 7. Β. Φάβης (1928). Ελληνική Χρηστομάθεια. Συντεταγμένη εις ομαλήν Αττικήν Διάλεκτον. Προς χρήση των μαθητών της Α΄ τάξεως του Ελληνικού Σχολείου Εκδοσις Έκτη. Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον Ι. Σιδέρη Αριστερά: Εξώφυλλο.

Μέση: Εσωτερική σελίδα με σφραγίδα «Σεράπειον Εκδοτικός Οίκος-Βιβλιοπωλείο Οδός Νεπ Ντάνιελ Αριθ. 2. Αλεξάνδρεια Αίγυπτος».

Δεξιά: Πρώτη σελίδα με τα πρώτα αναγνώσματα από τους Αισώπειους Μύθους.

Πηγή: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

Βιβλιογραφικές αναφορές

- COSMOTE TV (1920), «*Να μαθαίνω γράμματα*» Ντοκιμαντέρ με επιστημονική επιμέλεια του Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης για την COSMOTEHISTORY. Ανακτήθηκε από <https://youtu.be/ku8HcorP8Yg>
- Αβδάλη, Α. (1984). *Η "Εγκυκλοπαίδεια φιλολογική" του Ιωάννη Πατούσα. Συμβολή στην ιστορία της Παιδείας του Νέου Ελληνισμού (1710-1839)* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Καραβία, Δ.Ν.-Αναστατικές Εκδόσεις.
- Αβδάλη, Α. (χ.χ.). *Η «Εγκυκλοπαίδεια Φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα. Συμβολή στην ιστορία της παιδείας του νέου ελληνισμού (1710-1839)* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ε. (2015). Νεοελληνικός Διαφωτισμός και παιδική ηλικία. Στα Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου ««Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός». Στο *Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας 1821-2021*. Αθήνα: Αρχονταρίκι.
- Αναγνωστόπουλος, Β. (1994). Η επικράτηση ιδεολογικών αρχών στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας από τα μέσα του 18ου αιώνα έως το 1836. Στο Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (Επιμ.), *Παιδική λογοτεχνία-Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Καστανιώτης, 157-174.
- Αναγνωστόπουλος, Β. (2001α). *Ιδεολογία και παιδική λογοτεχνία. Τόμος 1*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αναγνωστόπουλος, Β. (2001β). Ξένη παιδική λογοτεχνία μεταφρασμένη στην ελληνική γλώσσα κατά το τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Στο Β. Αναγνωστόπουλος (Επιμ.), *Ιδεολογία και παιδική λογοτεχνία. Τόμος 1*. Αθήνα: Καστανιώτης, 68-80.
- Αναγνωστοπούλου, Σ. (1998). *Μικρά Ασία 19ος αιώνας-1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες: Από το Μιλλιέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό κράτος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βαϊκούση, Ε. (1986). Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18ος-19ος αιώνας). Στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Τόμος Α΄*. Αθήνα: ΙΑΕΝ, 287-299.
- Γεωργίου, Χ. (2010). *Η συμβολή των νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων και των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στη διαμόρφωση του παιδικού βιβλίου στην Ελλάδα του μεσοπολέμου* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Γιοβάνη, Ε. (2003). Χρηστομάθειες: Τα διδακτικά βιβλία των Αρχαίων Ελληνικών κατά την οθωνική περίοδο. Στα *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Πατρών Η Παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα*. Πάτρα. Ανακτήθηκε από <http://www.elemedu.upatras.gr/eriane/synedria/synedrio2/praktika/gionavani.htm>
- Γκίνης, Δ., & Μέξας, Β. (1939-1957). *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863.*, Τόμοι Α΄- Γ΄. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Δασκαλάκης, Α. (1962). Η ελληνική παιδεία στον αγώνα της ελευθερίας. *Λόγος εκφωνηθείς εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών την*

- 25ην Μαρτίου 1958. *Ανάτυπον εκ της Επιστημ. Επετηρ. της Φιλολογ. Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών του έτους 1957-1958*. Αθήνα: χ.ε., 265-288.
- Δασκαλάκης, Α. (1968). *Κείμενα-πηγαί της ιστορίας της ελληνικής επανάστασης. Σειρά Τρίτη, Τα περί Παιδείας, Τόμος Α΄*. Αθήνα.
- Δασκαλάκης, Α. (1962). Η ελληνική παιδεία στον αγώνα της ελευθερίας. *Λόγος εκφωνηθείς εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών την 25^{ην} Μαρτίου 1958. Ανάτυπον εκ της Επιστημ. Επετηρ. της Φιλολογ. Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών του έτους 1957-1958*. Αθήνα: χ.ε., 265-288.
- Δημαράς, Κ. Θ. (1975). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Δημαράς, Α. (1977). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής.
- Δημοπούλου, Ι. (2016). Η Ελληνική Χρηστομάθεια του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή: Οι στόχοι του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών τον 19ο αιώνα μέσα από τα περιεχόμενα του διδακτικού βιβλίου. Στο Σ. Γρόσδος (Επιμ.), *Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Προγράμματα Σπουδών-Σχολικά εγχειρίδια: Από το παρελθόν στο παρόν και το μέλλον, 1ος Τόμος*, 512-523.
- Δημοπούλου, Α. (2016). *Σχολικά εγχειρίδια και ιδεολογία: λόγος, αξίες και κοινωνικές αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κανταρτζή, Ε. (1994). Ιστορία των ελληνικών αναγνωστικών βιβλίων, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 75(1ο μέρος), 30-34.
- Κανταρτζή, Ε. (1999). Ιστορία των ελληνικών αλφαβηταρίων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 101, 59-69.
- Κανταρτζή, Ε. (2002). *Ιστορική Αναδρομή της Εικονογράφησης των Παιδικών και Σχολικών Βιβλίων*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Καραντζόλα, Ε. (2001). Από τον Ουμανισμό στον Διαφωτισμό: Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής και της γραμματικής της. Στο Α. Φ. Χριστίδης (Επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 928-934.
- Καραντζόλα, Ε., Τζιβάρια, Π., & Παπαϊωάννου, Α. (2015). Στοιχεία για τη δημόσια ελληνική την εποχή της Βενετοκρατίας. Η μαρτυρία των Κερκυραϊκών μαθηματαρίων του 18ου αιώνα. *Περί Ιστορίας*, 7, 85-105.
- Κόλτσιου-Νικήτα, Δ. (2022). *Ηθική αγωγή και σχολική γνώση στον νεότερο ελληνικό χώρο*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Κουμαριανού, Α., Δρούλια, Α., & Layton, E. (1986). *Το Ελληνικό βιβλίο 1476-1830*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα Ελλάδος.
- Μακρυγιάννη, Δ. (1986). *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Μαλαφάντης, Κ. (2001). *Η παιδαγωγική του νεοελληνικού διαφωτισμού*. Αθήνα: Πορεία.
- Νικολαΐδου, Γ. (2014). «Πραγματεία περί παιδων άγωγής ή Παιδαγωγία» του Ιώσηπου Μοισιόδακος. *Παιδαγωγικές αντιλήψεις-πραγματολογική προσέγγιση. Μια συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Ντελόπουλος, Κ. (1995α). *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτρης Πανταζής*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.

- Ντελόπουλος, Κ. (1995β). Πρώιμες διασκευές και μεταπλάσεις παιδικών βιβλίων. Η ελληνική εμπειρία του 19ου αιώνα. Στο Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (επιμ.). *Παιδική λογοτεχνία. Θεωρία και πράξη, Πρώτος τόμος*. Αθήνα: Καστανιώτης, 33-40.
- Ντελόπουλος, Κ. (1995γ). *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Παπαχρήστου, Π. (2002). *Προεπαναστατικά παιδαγωγικά βιβλία και Ευρωπαϊκή παιδαγωγική συγκομιδή* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Σβορώνος, Ν. (1972). *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σιδερά-Λύτρα, Π. (1997). Το παλαιότερο νεοελληνικό αλφαβητάριο «Εν τη Βιέννη της Αουστρίας... εν έτει 1766». *Σχολείο και Ζωή*, 6-7, 329-335.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Α. (1989). *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασκόμμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Σκιαδάς, Ν. (1981). *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας. Μαχόμενη Τυπογραφία. Σύμμικτα, Τόμος Β', 1829-1862*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σκλαβενίτης, Τ. (1979). Σχόλιο στη «Δεύτερη» έκδοση της Εγκυκλοπαίδειας του Πατούσα (1710). *Μνήμων*, 7, 144-150. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.12681/mnimon.209>
- Σκλαβενίτης, Τ. (1982). Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου. Στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*. Αθήνα: Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 283-293.
- Σκλαβενίτης, Τ., & Στάικος, Κ. (Επιμ.). (2004α). Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας. Στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001*. Αθήνα: Κότινος.
- Σκλαβενίτης, Τ. (2004β). Ανθολόγια και «συνθετικές» εκδόσεις λειτουργικών βιβλίων (16ος-19ος αιώνας). Στο Τ. Σκλαβενίτης & Κ. Στάικος (Επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001*. Αθήνα: Κότινος, 181-194.
- Στάικος, Κ., & Σκλαβενίτης, Τ. (Επιμ.). (2000). *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου ελληνισμού (1499-1999)*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Στάικος, Κ. (2001). Τυπογραφεία της διασποράς. Στο Κ. Λιόντης (Επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*. Αθήνα: Εφημ. Καθημερινή Επτά Ημέρες, 9-15.
- Στάικος, Κ. (2004). Ο χαρακτήρας του ελληνικού βιβλίου (15ος-16ος αιώνας). Στο Τ. Σκλαβενίτης & Κ. Στάικος (Επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001*. Αθήνα: Κότινος, 57-67.
- Τσάμπης, Γ. (1999). *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Φραγκίσκος, Ε. Ν. (2001). Η "Χρηστοθήτεια" του Αντ. Βυζάντιου και ο "Galateo" του Giovanni dellaCasa. Οι πρώτες συσχετίσεις. *The Gleaner*, 23, 300-306. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.12681/er.168>